

Людмила Приходько

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З величезним запізненням через молох заборон і незаслужене забуття повертаються до нас імена видатних представників української інтелігенції, які тією чи іншою гранню свого життя спричинилися до духовного відродження й утвердження українства. Серед них - Олександр Сергійович Грушевський, визначний вчений-дослідник, громадський діяч, яскрава і багатогранна постать в українській науці початку ХХ ст. Він, безперечно, був обдарованою, талановитою людиною, наділеною організаторським хистом, надзвичайною працездатністю і цілеспрямованістю. О. Грушевський збагатив скарбницю вітчизняної науки цінними працями з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Вражають діапазон його наукових досліджень та їхні хронологічні межі, масштаб науково-організаційної і педагогічної діяльності вченого.

Актуальність досліджуваної теми визначається плідністю внеску О. Грушевського у становлення і розвиток української національної науки на початку ХХ ст. як ученого-дослідника, організатора наукового життя і педагога. Для об'єктивного висвітлення наукової творчості О. Грушевського потрібний, насамперед, аналіз епохи, до якої належав учений з урахуванням її суспільно-політичного життя, інтелектуального та історіографічного контексту. Початок наукової діяльності вченого припав на кінець 90-х років ХІХ ст. - час глибинних змін у суспільно-політичному і культурно-науковому житті українства, значного прискорення процесу національного відродження в українських землях. Українська спільнота, історичне буття якої було розчленоване між Російською та Австро-Угорською імперіями, яскраво виявила свою здатність до самоорганізації, волю до самоствердження у формі національного руху. Пройшовши складний шлях формування, українська інтелігенція постала в процесі модерного націостановлення як одноосібний духовний лідер, автор політичних ідей, що символізували суттєво новий рівень національної й громадської свідомості, і як головний виконавець цих ідей. Д. Дорошенко відзначав, що "наприкінці ХІХ століття виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою-то культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій"¹. Оборона нації та її свобода, потреба єднання українських земель і створення єдиного національного організму, активний пошук у минулому життєдайних національних сил, змагань до волі й окремішності, прагнення національного наповнення здобутків всесвітньої культури були тими духовними орієнтирами, що звільняли від почуття споконвічної приреченості і піднімали самосвідомість людини до віри у свої сили і волю народних мас.

Видатний внесок у формування національної свідомості і будівництво української нації зробили вітчизняні історики. Впродовж ХІХ - на початку ХХ ст. в умовах переслідувань і звинувачень, браку сил і коштів вони досліджували всі сторони життя українського народу в його минулому і сучасному, виявляючи "будівельні блоки національної ідентичності"². Завдяки їхній дослідницькій та громадській діяльності формувалося національне історичне знання, яке науково обґрунтовувало самотутність і самодостатність історичної еволюції розчленованого українського етносу. Розроблення нових концептуальних підходів і конкретно-історичних проблем, істотне розширення кола джерел, методологічної бази, сфери спеціальних дисциплін, плідна діяльність наукових гуртків, товариств, часописів, становлення різних історичних шкіл, створення узагальнюючих праць з історії України свідчили, що українська історична наука вступала у фазу пасіонарного піднесення, досягаючи справжнього самовизначення й розквіту. Важливим доказом цих складних й багатогранних процесів стало остаточне ідейно-

концептуальне та організаційне оформлення української національної історіографії, окремішної від російської, польської чи німецької³. Її потужний мобілізуючий вплив на масову свідомість був зумовлений подальшою організаційно-інституційною розбудовою, а також виробленням національних концепцій, які органічно поєднуються з "відродженським" рухом, надавали йому своєрідної наукової легітимності⁴. Слід відзначити, що ідея розбудови української незалежної держави була залучена до ідейних основ національного відродження завдяки українській історіографії. Її видатним доробком і однією з могутніх підвалин національно-державного відродження України в ХХ ст. стала наукова концепція української історії М. Грушевського. Отже, на етапі бездержавності, коли Україна взагалі не існувала в світовій історичній думці, завдяки подвижницькій праці кількох поколінь українських істориків була створена наукова концепція безперервного історичного розвитку українського народу, що стала визначальним чинником національного самоствердження. Як вказала І. Колесник, бездержавні форми розчленованого історичного буття українського народу і національно-культурне відродження зумовили надмірну ідеологізацію діяльності істориків, заангажованість їхньої свідомості соціально-політичною думкою. На відміну від російських інтелектуалів, чий зусилля зосереджувалися на створенні релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, розумовий потенціал українських інтелектуалів був спрямований на оборону права історичного існування українського народу, національного самовизначення⁵.

До творення ідейних та організаційних основ національної історичної науки на початку ХХ ст. був причетний і О. Грушевський. Його ознайомлення з науковою роботою розпочалося під час навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету університету св. Володимира в Києві. Керівником його перших наукових досліджень був В. Антонович - славетний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, ключова постать в українській історіографії та українському національному русі другої половини ХІХ ст. Помітний вплив наставника на молодого дослідника позначився в опрацюванні ним специфічних тем, методології дослідження, а також світоглядних основах його історичних праць. Від свого вчителя він сприйняв уроки суворого документалізму, що передбачав використання актових і статистичних даних, відхід від емоційного етнографізму, позитивізм, реалістичне висвітлення історичних процесів як прояв живого суспільного організму - нації⁶. О. Грушевський вийшов із "земельної школи" В. Антоновича, запозичивши від нього принцип монографічного обласного дослідження історії України з залученням історико-географічних, археологічних та етнографічних матеріалів, інтерес до вічових форм давньоруського життя, а також ідеї народництва і федералізму. Університетське навчання він закінчив з дипломом І ступеня та золотою медаллю за працю "Пинское Полесье. Исторические очерки".

О. Грушевському було притаманне сполучення рис, потрібних історичному початку ХХ ст.: талант ученого-дослідника, глибокі знання історичного минулого своєї Батьківщини і самовіддана праця для її майбутнього, шляхетність помислів і високість духу. Своєю історичною творчістю вчений охопив періоди давньої, нової і новітньої історії України, часи її занепаду і росту, розвиток державних інституцій, вітчизняної культури і науки. О. Грушевський здобув авторитет як знавець і дослідник старої княжої доби, Великого Князівства Литовського, Козацько-Гетьманської держави ХVІІ-ХVІІІ ст., української історії, історіографії та культури ХІХ ст. Д. Багалій підкреслив цінність досліджень вченого про початки української історіографії, "Історію Русів", М. Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, діяльність НТШ⁷. О. Грушевський здійснив значну роботу з виявлення та наукового опрацювання актових матеріалів, пам'яток, даних, видобутих із розпорочених архівів, етнографічних джерел. Відзначився дослідник і внеском у розвиток історичного наукового краєзнавства та регіонально-історичних досліджень. Його численні студії висвітлювали різні аспекти історії та культури Правобережної і Лівобережної

України. В історичній спадщині ученого переважали історико-культурні та соціально-економічні дослідження. Ідеал науковості, об'єктивність, ціннісний підхід до минулого, багатство архівного та історіографічного матеріалу були альфою і омегою його творчості. В процесі багатолітніх досліджень над історією України, глибокого пізнання суспільного життя українства, творчого осмислення української історичної науки, її популяризації в університетських курсах, наукових доповідях і публічних лекціях формувалося розуміння вченим українського історичного процесу. Здається, що дослідник шукав своєї синтези української історії в історичних умовах певної доби і певного терену України, у взаємозв'язку подій, процесів, ідей, героїчних особистостей і простих, звичайних людей. Численні наукові студії, розвідки, статті вченого могли стати основою для великої праці з синтезованим викладом історії України. В особовому фонді О. Грушевського ЦДІАК України зберігаються його рукописи лекцій з історії України IX-XVIII ст., з української історіографії та археографії, а також з історії розвитку церкви і братств в Україні⁸. Залишається тільки пожалкувати, що ці праці не були завершені вченим.

Помітне місце в науковій спадщині О. Грушевського займають дослідження розвитку української наукової думки і становлення національної науки в XIX - на початку XX ст. Він вивчав діяльність Кирило-Мефодіївського братства⁹, українського гуртка в Петербурзі¹⁰, особливості українського культурного і наукового життя в середині XIX ст.¹¹, роботу Київського наукового гуртка¹². Свої історіографічні спостереження дослідник подав у тісному зв'язку з суспільно-політичною думкою та громадсько-політичними рухами. На основі всебічного вивчення листування кирило-мефодіївців О. Грушевський проаналізував їхній політичний та національний світогляд, а також розроблену ними програму діяльності української інтелігенції, яку так і не вдалося реалізувати. Вчений також визначив основні моменти в розвитку слов'янофільства і розкрив особливості поглядів українофілів, які, на відміну від московських слов'янофілів, виступали за федеративний устрій та проведення реформ. Учений вважав, що характерною рисою світогляду кирило-мефодіївців була їхня близькість до євангельських заповідей¹³.

Розвиток національно-історичної думки дослідник пов'язує зі знаковими постатями української науки і національно-культурного відродження XIX ст. - М. Максимовича¹⁴, М. Маркевича¹⁵, П. Куліша¹⁶, М. Костомарова¹⁷, М. Драгоманова¹⁸, І. Франка¹⁹, яким він присвятив низку праць. Слід підкреслити багатоаспектність цих досліджень, широкий спектр проблем історичних, історіографічних, літературознавчих, поставлених і розв'язаних вченим. Дослідник не захоплювався деталізацією біографії, а подавав лише необхідні факти і через ґрунтовний аналіз історичної творчості, етнографічних праць, літературних творів учених, розкривав суттєві грані їхніх світоглядів й пошуків, творчі здобутки. Генеалогія О. Грушевського-історика свідчить, що він увійшов в історичну науку, перейнявши досвід кількох поколінь українських учених. Його сформувала українофільська література першої половини XIX ст., учений зазнав відчутного впливу просвітницької, романтичної, позитивістської інтелектуальних течій. О. Грушевський пройшов школу демократично-народницького світогляду, яка була пройнята ідеєю української національної окремішності. Кидаючи погляд на схему українського історичного процесу в національно-історичній думці XIX ст., дослідник намагався встановити той визначний внесок, який зробили його попередники і вчителі у розвиток української історіографії і формування національної свідомості, досліджуючи "самобутне життя Земель, народні начала, начала незалежності і окремішності, запоруки власного існування"²⁰. До цього ряду праць слід додати студії вченого, присвячені "Історії Русів"²¹, в яких О. Грушевський ґрунтовно проаналізував національні та суспільно-політичні погляди автора видатної пам'ятки української історіографії, визначив її концепцію, подав свої спостереження над проблематикою твору, простежив характер його оцінок в науковій літературі XIX ст.

О. Грушевський вивчав історичну думку у зв'язку з діяльністю наукових установ, особливо НТШ і УНТ, двох українських протоакадемії, які відіграли ключову роль у

новітній історії національної науки і культури. Вчений був активним діячем товариств і більшість своїх праць надрукував у наукових виданнях цих інституцій. Він висвітлював діяльність НТШ в українських часописах, кілька статей-хронік про історію заснування товариства, його наукові видання й здобутки опублікував у Петербурзі. Особливе місце займає його праця "Наукове товариство ім. Т. Шевченка і його видання 1905-1909 років", в якій О. Грушевський докладно описав зміст практично всіх випусків "Записок НТШ" за окремо взяті періоди, подав перелік авторів, тематику статей, а також доповнив ту чи іншу публікацію відомими йому матеріалами і джерелами²². Вчений підкреслював, що НТШ об'єднувало навколо себе наукову діяльність "письменників Австрійської та Російської України. Як загальноукраїнська наукова інституція викликало глибокі симпатії української інтелігенції"²³. Велику увагу вчений приділив діяльності УНТ, зокрема вів рубрику "Хроніка Українського Наукового товариства в Києві" в журналі "Україна". Йому належать студії "Київське Наукове Товариство. 1907-1917"²⁴, "Українське Наукове Товариство" і "Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук" в рр. 1914-1923"²⁵ тощо, в яких учений подав вичерпні відомості про утворення і основні етапи становлення товариства, ґрунтовно висвітлив його наукову й видавничу діяльність. Слід підкреслити, що праці О. Грушевського про НТШ і УНТ залишаються джерелом цінної бібліографічної інформації з українознавчої тематики.

Важливою складовою наукової діяльності О. Грушевського була його плідна участь у роботі наукових товариств, комісій, гуртків, архівів, бібліотек, часописів. Ще на початку 1900-х років він став дійсним членом НТШ, УНТ, Історичного Товариства Нестора-Літописця, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Великої уваги вчений надавав науково-педагогічній праці, вихованню молоді. Завдяки активній науковій, педагогічній й просвітницькій діяльності він знаходився в гуштині суспільного та культурного життя українства і був добре обізнаний з тим важким станом, в якому знаходилась вітчизняна наука в умовах Російської імперії. Через переслідування української культури, заборону української мови, обвинувачення в сепаратизмі, цензурні утиски, важке вето на всі наукові видання, а часом відверту неприязнь "...вчені, які працювали по українських наукових темах, не могли працювати нормально. Або приходилося брати інші теми, які не були під підозрінням і заборону, або переходити до російської мови в працях по українській історії"²⁶. На думку вченого, великою перешкодою для здійснення українознавчих досліджень була "постійна трагедія широких наукових планів і завдань при дуже обмежених засобах матеріальних"²⁷, а також централізація наукового життя в Росії і примусова централізація матеріалів і наукових закладів. Хто розглядав уважно збірки Ермітажу, Архельогічної Комісії, Археографічної Комісії той легко зауважив, як багато річей з України переходять в цих збірках і колекціях"²⁸.

О. Грушевський неоднаразово звертав увагу на відсутність розроблення наукових тем з вітчизняної історії, етнографії, літератури і підготовки в цих галузях українознавства молоді в російських університетах України. А наслідком було "мале побільшення кадрів наукових робітників взагалі і спеціально мала кількість фахівців, які пройшли спеціальну методологічну школу, добре познайомилися з матеріалом і дійсно могли б з нього зробити відповідні висновки... При утворенні культурних інституцій на місцях як музеї краєві етнографічні, музеї архельогічні, краєві архівні комісії - брак співробітників з підготовленням науковим відчувався дуже боляче..."²⁹.

Відродження суспільно-політичного і культурного життя українства на зламі століть загострило проблему розвитку національної мови, визнання статусу української мови. О. Грушевський був послідовним поборником запровадження української мови в наукову сферу. Він першим серед професорів Новоросійського університету почав викладати свої лекції рідною мовою. Тоді він працював приват-доцентом на філологічному відділі з січня 1907 р. по вересень 1908 р., викладаючи курс історії Київської Русі і Литовської держави. За викладання спеціального курсу з історії України українською мовою вчений одержав

попередження від попечителя Одеського навчального округу: "...в случае повторения подобных явлений, он будет уволен из числа приват-доцентов университета"³⁰. Студенство зустріло виклади вченого на українській мові з великим зацікавленням, а місцева "Просвіта" вітала О. Грушевського "як першого в Росії лектора української історії рідною мовою"³¹. Погрози звільнити з посади за це невдовзі справдилися і вчений вимушено залишив стіни університету.

Впродовж 1909-1917 рр. О. Грушевський проживав у Росії. Він працював приват-доцентом історико-філологічного факультету Московського (лютий 1909 р. - червень 1910 р.) і Петербурзького (з другої половини 1910 р. по 1916 р.) університетів. Молодий вчений активно використовував можливості кафедр університетів для пропаганди української історії та розгортання студій у цій галузі. Продовжуючи традиції свого вчителя В. Антоновича, він організував у Москві та Петербурзі джерелознавчий семінар, проводив заняття з невеликим гуртком на дому. Учасники семінару працювали з архівними документами, писали реферати і залікові роботи. В гуртку українознавства розроблялися проблеми, не зв'язані з курсами і семінаром³². Учений прислужився українській ідеї своєю активною просвітницькою і популяризаторською діяльністю. Як свідчать архівні документи, він виступав з доповідями на засіданнях гуртка українознавства при Петербурзькому університеті³³, співпрацював з Петроградським українським клубом "Громада"³⁴. Саме при підтримці української громади "північної столиці" вчений підготував і видав збірник літературно-критичних праць, присвячених 100-річчю від дня народження Т. Шевченка - "Шевченківський збірник", який став помітною подією в культурному житті українства³⁵. У квітні 1911 р. Комісія Санкт-Петербурзької Академії Наук з влаштування виставки "Ломоносов і Єлизаветинський час" доручила О. Грушевському організувати "малоросійський" відділ виставки. Вчений одержав дозвіл на роботу з необхідними документами в Державному, Сенатському, Московському архівах, а також в архіві Міністерства юстиції. З дорученням комісії він справився успішно³⁶.

"Московський" і "петербурзький" періоди були досить плідними у творчій біографії О. Грушевського. Він продовжував власні історичні, історіографічні, джерелознавчі, літературознавчі дослідження, багато працював у російських архівах і бібліотеках, друкувався. У 1913 р. вченого обрали дійсним членом Російського географічного товариства³⁷, його запрошували на засідання Російського Воєнно-Історичного товариства, Російського бібліологічного товариства. Проте О. Грушевський був передусім істориком періоду національного відродження і його безпосереднім учасником. Свою багатогранну наукову діяльність він спрямовував на формування громадської думки, збудження національних почуттів і ширення національної свідомості, відстоювання природного права українців на збереження й розвиток своєї мови, історії, літератури. Його діяльність у Петербурзі поряд з іншими вченими-істориками (В. Данилова, Г. Голоскевича, В. Перетца та ін.) "...визнавали світлою точкою на темному фоні ідейної і рукопашної боротьби російських патріотів з українством при необсяючому особливо рожевих надій мовчанні російського суспільства"³⁸.

Чи не найактивнішим періодом життя О. Грушевського стали 1917-1921 рр. Майже одночасно з братом Михайлом він повернувся до Києва. О. Грушевський став членом Центральної Ради від Української трудової партії. Бурхлива, стрімка, сповнена доленосних подій епоха, десятиліття наукової праці, особистий і громадський досвід додали нових думок. Ідеї національної автономії і державної федерації привели до усвідомлення історичної необхідності реалізації самостійного суверенного життя української нації. О. Грушевський був глибоко переконаний, що Українська революція надала унікальний шанс для вирішення пекучих проблем національного відродження. Треба було творити й організовувати наукову працю, наукові осередки, гуртувати кращі сили українства, продовжувати працю своїх попередників і вчителів. Для вченого важливим завданням було спрямувати дослідників на опрацювання українських наукових матеріалів, а не "московських писцових книг або приказних джерел"³⁹. Він бере участь у

створенні численних товариств та інституцій, багато займається педагогічною і просвітницькою діяльністю, друкується. О. Грушевський написав й надрукував у цей період ряд статей, зокрема, "Український народний університет", "Стежки і шляхи української науки", "Наші наукові потреби", "Наші наукові завдання", "Бібліотечні справи" та інші, в яких критично оцінюючи стан культурно-наукового життя українства за часи Російської імперії, обґрунтовував шляхи розбудови української національної науки, обстоював необхідність її незалежного і самодостатнього розвитку. Вчений писав : "...Не будемо слухати солодких сірен, які так приємно на всі ноти співають, що наука не знає національності. Так, дійсно наука не знає національності, але наука Флоринських, Кулаковських, Голубевих знала національність, підперала свою великоросійську і нищила заробки української науки. Ми, українська інтелігенція, не мали своїх наукових видань і чверть віка посилали статті до львовських часописів як раз завдяки тим, які на всі ноти співають, що для науки нема національних ріжниць"⁴⁰. Вчений вважав, що саме через піднесення наукою національної свідомості і національної культури можливе духовно-культурне поглиблення народу. Важливу роль у будівництві національної культури і науки він відводив УНТ, Українському народному університету, Академії Наук, Національній бібліотеці, розгалуженій мережі архівів і бібліотек. Заслуговує на увагу стаття О. Грушевського "Зайва чемність. (Про виховання почуття національної свідомості в українців)", яка, на жаль, залишилась у рукопису. Вчений порушив проблему виховання в українській нації почуття національної гідності й самоповаги через усвідомлення й обстоювання нею своєї мови, історії, культури, окремішності⁴¹.

У цей час О. Грушевський був авторитетною постаттю в науковому середовищі та громадському житті. Енергійна наукова і педагогічна діяльність зробили його ім'я знаним і відомим далеко за межами Києва. Його запрошували викладати лекції, працювати в комісіях, часописах. У травні 1917 р. ученого обрали дійсним членом Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв в Україні⁴². Влітку 1917 р. О. Грушевський брав активну участь у заснуванні Українського народного університету, який, на думку вченого, мав "стати огнищем української науки", "зібрати всі цінні наукові українські сили, розкидані по всіх кінцях, дати їм можливість працювати коло української науки", "поширити кадри української інтелігенції", а також забезпечити "нахил і підготовленне до самостійної наукової праці і розроблення наукових тем"⁴³. Він розробив один із варіантів навчального плану, схваленого історично-філологічною комісією (Г. Павлуцький, А. Лобода, О. Грушевський, І. Свенцицький, І. Огієнко). Згідно з цим планом із 3-х років навчання перший рік мав бути присвячений українознавству. Після відкриття університету О. Грушевський працював у ньому приват-доцентом, пізніше професором, а також товаришем голови президії правничого факультету. Водночас він очолив бібліотечну комісію університету. З 1 вересня 1917 р. по серпень 1918 р. учений виконував обов'язки директора Педагогічного музею.

У вересні 1917 р. О. Грушевський очолив бібліотечно-архівний відділ, створений у структурі Генерального секретарства справ освітніх УЦР (з січня 1917 р. Народного міністерства освіти УНР). Учений докладав максимальних зусиль для реалізації ідеї рятунку народного багатства - документальних пам'яток і прагнув довести широкому загалу, що "архіви - це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтися без архівних матеріалів у своїх наукових студіях"⁴⁴. І. Матяш підкреслила, що О. Грушевський серед перших поставив питання про підготовку архівної реформи в Україні і здійснив ряд конкретних заходів для реалізації цього проекту, які можна по праву вважати значним внеском у розбудову теоретичних основ архівної справи в Україні. В галузі бібліотечної справи його активна діяльність сприяла формуванню законодавчої бази і державно-правових основ діяльності книжкових інституцій, зокрема Національної бібліотеки, запровадженню обов'язкового примірника і державної бібліографічної реєстрації творів друку. Вчений присвятив багато праці створенню розгалуженої системи бібліотек,

активізації бібліотечного руху в Україні. Він дбав про фаховий рівень і матеріальний стан бібліотечних працівників, належну організацію роботи в бібліотеках, залучення до неї кращих сил українства.

До визначних подій культурно-наукового життя означеної доби слід віднести заснування у серпні 1918 р. Національної бібліотеки Української Держави (далі - НБ) та у листопаді 1918 р. Української Академії Наук. Як відомо, в основу організації НБ і УАН була покладена концепція В. Вернадського, підтримувана М. Василенком. О. Грушевський, ще за часів керівництва бібліотечно-архівним відділом, був одним з розробників "Законопроекту про утворення Української національної бібліотеки" (квітень 1918 р.), в якому проголошено головну соціальну функцію НБ початку ХХ ст. - максимально повне комплектування та збереження всієї друкованої продукції Української Держави. На НБ було покладено функції головної бібліотеки держави, а також визначено її підпорядкування, систему комплектування і матеріального забезпечення. Цей законопроект реалізувати не вдалося, 29 квітня 1918 р. стався державний переворот. Через 3 місяці, 2 серпня 1918 р., український уряд ухвалив Закон про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави. В період Директорії О. Грушевського включили до складу Тимчасового комітету на чолі з В. Вернадським, який після прийняття даного Закону здійснював велику організаційну роботу і практичне керівництво усім комплексом робіт щодо заснування НБ. Але вчений практично не брав участі в його діяльності. 30 січня 1919 р. він пише листа "До Комітету Української національної бібліотеки", в якому заявив про неможливість своєї подальшої роботи в ньому⁴⁵. Архівні документи свідчать, що між О. Грушевським і В. Вернадським існували принципові розбіжності в поглядах на організаційні засади розбудови НБ і УАН. Учений виступав проти підпорядкованості НБ Академії Наук, необхідність якої обстоював В. Вернадський разом з М. Василенком. О. Грушевський вважав, що вона "...зводить Національну бібліотеку зі ступені незалежних бібліотек типу Французької Національної бібліотеки або Британського музею на ступінь вузчих бібліотек, призначених виключно для задоволення фахових інтересів академіків, а не широких народних мас, які шукають засоби і шляхи для вищого культурного розвитку. Ця залежність нищить остаточно всяку ознаку автономності Національної бібліотеки у внутрішньому житті"⁴⁶.

Стосовно організації УАН слід підкреслити, що і в своїх публіцистичних статтях і в науково-організаційній діяльності вчений послідовно проводив ідею трансформації УНТ в УАН. Саме 4 червня 1918 р. на зустрічі з В. Вернадським він обстоював цю ідею⁴⁷. І хоча позиція вченого відображала концепцію М. Грушевського, вона була принциповою і послідовною. Питання про УАН О. Грушевський розглядав як учений-історик, у контексті безперервності і своєрідності українського історичного процесу, спадкоємності традицій національних наукових установ, серед яких УНТ, слідом за НТШ, зробило визначний внесок у формування підвалин української науки і мало на той час усталену структуру (сформовані секції, власне видавництво, музей, наукові видання). На жаль, обсяг даної статті не дає можливості повною мірою відобразити, як багато робив учений для цього. Можна навести такий приклад: у розробленому під керівництвом О. Грушевського "Законопроекті про обов'язкову надсилку друкарнями всіх видань", що заклав юридичні основи функціонування на державному рівні бібліографічної реєстрації творів друку, наголошувалося на необхідності створення на базі Бібліотечно-архівного відділу Українського бібліографічного інституту та перетворення УНТ в УАН. На глибоке переконання вченого, шляхи розбудови НБ і УАН мали відповідати кращим європейським традиціям, водночас відображати національний характер і на етапі становлення української державності передбачати саморозвиток цих інституцій, що відповідав потребам і завданням розбудови української культури.

В умовах воєнного лихоліття і розрухи 1917-1920-х рр. О. Грушевський багато зробив для збереження історичної секції УНТ, яка була центральною в товаристві, найбільш представницькою за складом членів, а також за дослідницькою й видавничою діяльністю.

На думку Т. Щербань, вона стала справжньою школою для багатьох українських учених і саме в її рамках почалася диференціація досліджень різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом в УНТ та Академії Наук оформилася в самостійні напрямки і установи⁴⁸. Під час еміграції М. Грушевського вчений виконував обов'язки голови секції. Як свідчать архівні документи, за керівництвом О. Грушевського проводилися засідання, на яких вироблялися плани секції, ухвалювалися програми наукових засідань, розглядалися питання співпраці з іншими установами, зокрема бібліотеками, архівами, заслуховувалися доповіді й реферати⁴⁹. О. Грушевському доводилося вирішувати багато складних організаційних проблем, найбільючішою з яких була видавнича справа. Проводилася робота щодо описування київських збірок архівних документів, а у грудні 1917 р. Рада УНТ ухвалила пропозицію історичної секції продовжувати публікацію розпочатих раніше археографічних видань і виділила на це гроші⁵⁰. Слід підкреслити велику роботу секції по збереженню історичних та культурних пам'яток, музеїв, архівів, бібліотек. О. Грушевський виступав з рефератами "Наукова діяльність В. Б. Антоновича", "Літературні шукання Нечуя-Левицького", "Пам'яті О. Русова", "З життя Волинської шляхти", "З економічного побуту української старшини XVIII в.", "До наукової спадщини О. М. Лазаревського" та ін. Історична секція виступила ініціатором структурного перетворення товариства і нового підходу до організації історичних досліджень. 29 січня 1920 р. до Ради УНТ було подано лист за підписом голови історичної секції - О. Грушевського і секретаря О. Гермайзе, в якому, зокрема, зазначалося: "Президія історичної секції, маючи прислати до Ради докладну записку про бажані зміни в історичній секції, складену членами історичної секції і прийняту на засіданнях 18/І і 25/І б.р., доводить до відома про це в найближчому часі і має подати відомості про утворення зазначених в записці комісій. До того Президія доручає прохання поставити на розгляд Ради виставлене в записці бажання про поділ Наукового товариства на два відділи: гуманітарний і природничий. Додаток: Докладна записка про бажані зміни в історичній секції"⁵¹. Автори записки наголошували, що УНТ "...мусить остатися центром наукової української думки і організованої наукової праці, незважаючи на те, що вже утворені й працюють інші вогнища національної науки (Український народний університет, Академія Наук)"⁵². Вони наголошували, що, залишаючись вільною науковою установою, УНТ має згуртувати навколо себе всі дієві й творчі наукові сили, зокрема й ті, які відокремлені від офіційних наукових інституцій і потребують об'єднання і наукового керівництва. Зважаючи на сучасний розвиток товариства і подальше розширення його роботи, автори записки пропонували з метою раціональної організації наукової праці поділити УНТ на два відділи: природничий і гуманітарний. В записці пропонувалося також здійснити певну організаційну перебудову діяльності історичної секції. Президія, як робочий орган секції, мала здійснювати загальне об'єднання і керівництво роботою, адміністративний нагляд, ведення справ, зв'язки з Радою товариства, презентацію в ньому секції, скликання засідань і зборів, проведення в життя рішень секції. Внутрішня наукова робота історичної секції мала провадитися по новостворених, досить самостійних, комісіях. Намічалось створити такі комісії:

1. Археографічну. Для підготовки і видання історичних пам'яток Київської Русі, а також XVII-XVIII ст.
2. По опису архівів із завданням складання реєстрів архівних зібрань. Комісія повинна була почати з реєстрації рукописних зібрань Київського університету (О. Лазаревського, Рум'янцевського опису та ін.).
3. Історико-бібліографічну. Для підготовки довідників і покажчиків з української історії, які на той час практично не існували, якщо не рахувати дуже недосконалих російських і польських.
4. Термінологічну для розробки історичної термінології, укладання словника української актової термінології.
5. Генеалогії та хронології.

6. Лекційно-екскурсійну.

7. Видавничу, що передбачала широкі програми пропаганди і популяризації історичних знань. Висловлювалася думка, що бажано надати журналу "Україна" характер спільного органу всього гуманітарного відділу УНТ.

Реалізувати цей план не вдалося, але його основні ідеї знайшли відображення при відродженні М. Грушевським історичних установ.

Після створення Академії Наук з березня 1919 р. О. Грушевський працював директором постійної Комісії для складання історико-географічного словника українських земель на правах академіка історико-філологічного відділу. На думку вітчизняних дослідників, серед постійних комісій ВУАН, які до приїзду у Київ М. Грушевського зробили помітний внесок у розвиток регіональних досліджень України, роботу даної комісії слід поставити на перше місце⁵³. У планах комісії передбачалося видати словник у кількох томах, охопивши історію заселення українських земель, включивши і сучасний географічно-статистичний матеріал. Ідея створення цього словника належала ще В. Антоновичу, яку він висловив у своєму гуртку наприкінці 80-х років XIX ст. Учений подав на обговорення цілком розроблений план колективної роботи, яка б на його думку гуртувала його учнів і прилучала до роботи молодих талановитих науковців. Згодом матеріали, що збиралися під керівництвом В. Антоновича, після заснування Академії Наук були передані в комісію. В особовому фонді О. Грушевського в ЦДАК України зберігається рукопис ученого передмови до історико-географічного словника, в якому, зокрема, зазначалося: "Історико-географічний словник має своїм завданням освітити географічні умови життя українського народу, хід заселення українським народом його теперішньої території, зріст великих центрів українського життя, історичну долю українських поселень, розповсюдження по українській території племен, які брали участь в місцевим українським житті"⁵⁴. Комісія проводила роботу за такими напрямками:

- вибирання на картки матеріалу з друкованих і недрукованих джерел для словника;
- перегляд архівних джерел, зокрема Рум'янцевського опису, збірки О. Лазаревського, Київського центрального архіву та ін;
- підготовка статей для словника;
- розробка в монографічній формі питань, пов'язаних з історією заселення українських земель, з урахуванням географічних, економічних, колонізаційних, культурних і політичних умов їхнього розвитку;
- члени, співробітники і кореспонденти комісії подавали та зачитували інформацію про архівні пошуки, про знайдені матеріали та можливості їхньої обробки, про свої наукові відрядження, про плани своїх праць та готові статті. Це зачитувалося на засіданнях комісії.

Слід зазначити, що О. Грушевський відновив і організував систематичні студії над Рум'янцевським описом, який справедливо вважається важливим джерелом з соціально-економічної історії України XVIII ст. Члени студентського семінару Київського ІНО, де викладав О. Грушевський, працювали під проводом ученого над науковим описом цього документа. Для обговорення методів наукової праці, а також ознайомлення з аналізом джерел певні наукові теми переносилися до семінару соціальної історії України, створеного при даній комісії. Його учасниками були здебільшого студенти. За кожним працівником комісії був закріплений певний регіон дослідження. О. Грушевський вивчав Східну Волинь, І. Каманін - Західну Волинь, Є. Перфецький - Галичину і Холмщину, О. Гермайзе - Східну і Центральну Полтавщину, В. Щербина - Південну Київщину, Л. Добровольський - Північну Київщину, В. Данилевич - Східне Поділля, К. Лазаревська - Чернігівщину⁵⁵. Словник видати не вдалося. Протягом 1927-1931 рр. Комісія видала 4 томи "Історично-географічного збірника". О. Грушевський редагував ці томи і опублікував у них студії, присвячені історії Великого Князівства Литовського і Гетьманщини. Комісія підготувала ще чотири томи, але вони не вийшли в світ у зв'язку з розгромом історичних установ ВУАН.

Упродовж 1918-1923 рр. О. Грушевський працював в установах ВУАН, зокрема він - член Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (з 1919 р.), Археографічної комісії (з 1919 р.), Софійської комісії (з червня 1923 р.), товариш голови Товариства правників (з березня 1921 р.), а також дійсний член науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Василенка (1922-1923 рр.).

У 1924-1930 рр. Олександр Сергійович працював в історичних установах, створених його старшим братом М. Грушевським. Ученого було обрано до Ради історичної секції, він був заступником голови секції, очолив секцію соціально-політичної та економічної історії науково-дослідної кафедри історії України, керував Історично-географічною комісією, а також співпрацював у комісії районного дослідження Лівобережної України та Археологічній комісії. Спільно з М. Грушевським редагував "Праці історичної секції", був членом редколегії журналу "Україна", "Записок історично-філологічного відділу ВУАН". Керована вченим секція соціально-політичної та економічної історії НДКІУ особливу увагу приділила історії колонізації, торгу, промислу та взагалі економічним відносинам в Україні у XVII-XVIII вв., досліджувала джерела з історії господарства України в XVIII ст., обробляла матеріали Рум'янцевського опису і зробила низку прилюдних доповідей з зазначеної вище тематики дослідницької роботи.

Як справедливо відзначила І. Матяш, особливої уваги, з точки зору архівістики, заслугове робота О. Грушевського в археографічній Комісії ВУАН. За дорученням комісії вчений опрацював архівні документи з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, прилучився до розроблення правил археографічних публікацій у складі спеціального редакційного комітету, до якого входили також М. Грушевський, О. Гермайзе, К. Лазаревська, Є. Тимченко. Досвід архівної роботи надав можливість ученому запропонувати методіку описування архівних збірок і колекцій, котра знайшла практичне застосування. Він особисто брав участь у розбиранні та описуванні колекцій О. Лазаревського, М. Судієнка⁵⁶. О. Грушевський продовжував свої дослідження історії соціально-економічних відносин в Україні у XVI-XVIII вв., Києва і Київщини, історіографічні студії про П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова.

О. Грушевський був найдовірнішою людиною і співробітником в оточенні М. Грушевського. У своїх планах останній бачив молодшого брата не тільки своїм заступником і одноступцем, але й ланкою, що з'єднувала академічний осередок з вищою школою⁵⁷. Дійсно, педагогічна діяльність О. Грушевського надавала йому можливість залучати до наукової праці обдаровану молодь. Це мало важливе значення з огляду на те, що НДКІУ стала тим осередком історичних установ, на базі яких розпочався процес формування Київської історичної школи М. Грушевського. З великою долею вірогідності можна припустити, що визначальну роль у формуванні першого аспірантського набору НДКІУ в 1924 р. - О. Баранович, С. Глушко, В. Ігнатенко, М. Ткаченко та С. Шамрай відіграв якраз О. Грушевський⁵⁸. Він викладав аспірантам джерелознавство, економічну історію України нового періоду та історіографію. Вчений був офіційним керівником наукової праці О. Барановича "Нариси магнатського господарства на південній Волині в XVIII ст.", його порадами користувався М. Ткаченко, працюючи над дослідженням економічного і соціального життя Лівобережжя. Під керівництвом О. Грушевського культурно-національні та громадські рухи другої половини XIX ст. досліджував С. Глушко⁵⁹.

Зважаючи на багатогранну і плідну діяльність О. Грушевського на благо української національної науки, вчений, безперечно, мав усі права на присвоєння звання академіка. Проте, як зазначив І. Гирич, "акиморська битва" (за словами В. Перетца) між С. Єфремовим, А. Кримським та М. Грушевським поширювалася на широке коло підлеглих. Президія АН мала більші можливості для ущемлення й упослідження близьких до М. Грушевського людей. Вона й виступила проти обрання О. Грушевського в академіки⁶⁰. Однак учений продовжував активно працювати в академічних установах, залишаючись вірним своїм принципам і цінностям.

В умовах сталінського тоталітаризму трагічний фінал життя О. Грушевського, як і всієї родини Грушевських був закономірним, а, враховуючи його наукові й політичні погляди, - неминучим. На довгі роки ім'я вченого було вирване з контексту української науки і викреслене з пам'яті поколінь. Наукова спадщина О. Грушевського, його науково-організаційна робота, здобутки в галузі архівної та бібліотечної справи тривалий час не вивчалися, хоча багато ідей вченого не втратили актуальності й сьогодні.

Повернення імені вченого в українську науку розпочалося за доби незалежності України. Активна діяльність сучасних грушевськознавців невинно стирає "білі" й "чорні" плями в історії життя і наукової творчості О. Грушевського, відкриваючи можливості історіографічного синтезу й узагальнення дослідницького досвіду вченого.

О. Грушевський належав до покоління української інтелігенції, яке було виховано "українською ідеєю" і покликано будувати незалежну Українську Республіку в 1917 р. Він не був політиком і не опрацював політичні програми. Але його життєвий й творчий шлях органічно пов'язаний з національно-визвольним рухом, потреби якого істотно визначили спрямованість і зміст наукової діяльності вченого. О. Грушевський увійшов в українську національну науку як визначний вчений-дослідник, талановитий організатор наукового життя і педагог. Особливо він відзначився заслугами перед українською Кліо. Його історичні праці по праву належать до золотого фонду української національної історіографії, яка на доленосному зламі віків стала джерелом національного відродження і будівельним матеріалом у розбудові нової України. В умовах націотворення і формування нової історичної свідомості вчений багато зробив для поширення наукової спадщини української історичної науки, її популяризації серед широкого загалу українства. Фах історика, розуміння самодостатності українського історичного процесу вирішальним чином вплинуло на науково-організаційну і науково-педагогічну діяльність вченого. Його концепція відродження української національної науки базувалася на глибокій основі державних та культурних традицій історії України. Розвиток української науки він обстоював з позицій окремішності української нації, української культури, української держави.

Вчений був глибоко переконаний, що наукові знання є важливим чинником національного самопізнання й самоствердження, культурно-духовного поглиблення народу. В контексті ціннісних пріоритетів української національної науки вчений чітко і послідовно обстоював ідею її незалежного і самодостатнього розвитку, входження духовної культури України у світовий культурний простір. Перехід до нового етапу культурно-наукового життя українства він пов'язував з творенням Української держави та її повноцінним функціонуванням. Як свідчать архівні документи, дослідження грушевськознавців, О. Грушевський впродовж усього свого життя був причетний до розбудови української національної науки, її інституалізації, усамостійнення національних досліджень, особливо в галузі української історії. Вчений мав безпосереднє відношення до творення і діяльності національних наукових інституцій, зокрема, НТШ, особливо УНТ, Українського народного університету, Академії Наук, Національної бібліотеки Української держави, що символізували "величний храм вільної української науки на вільній українській землі". Формування розгалуженої мережі архівів і бібліотек, створення національного інформаційного середовища становили важливу складову його концепції відродження національної науки. Слід підкреслити заслуги О. Грушевського у розбудові українського наукового життя 1920-х рр., його самовіддану подвижницьку працю в історичних установах М. Грушевського. Разом з ним він творив вільну українську історичну науку на державницьких засадах і зробив значний внесок у підготовку плеяди молодих талановитих українських істориків. Педагогічна діяльність О. Грушевського базувалася на тісному, органічному зв'язку виховного творчого процесу в вищих навчальних закладах з науково-дослідною працею в гуртках, наукових товариствах, установах Академії Наук.

О. Грушевський гідно прожив нелегке життя і залишив цінну наукову спадщину, яка заслуговує на комплексне дослідження. Свій духовний подвиг учений здійснив не для

слави й визнання, а з інтелектуального потенціалу і великої внутрішньої потреби працювати на благо свого народу і своєї Батьківщини.

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2-х т. - Т. 2. - К., 1992. - С. 318.
2. Субтельний О. Україна. Історія. - К., 1992. - С. 203.
3. Колесник І. Українська історіографія. XVIII - початок XX ст. - К., 2000. - С. 7.
4. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX - перша половина XX ст.). - К., 2001. - С. 8.
5. Колесник І. Українська історіографія. XVIII - початок XX ст. - К., 2000. - С. 9.
6. Ульяновський В. Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // В. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори. - К., 1995. - С. 58.
7. Багалій Д. Нарис історії на соціально-економічному ґрунті. - К., 1928. - С. 37-40.
8. ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1159, 1161, 1162.
9. Грушевський О. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. - 1914. - Кн. 1. - С. 71-77; Литературные планы и надежды Кирилло-Мефодиевского братства // Укр. жизнь. - 1914. - № 2. - С. 68-76.
10. Він же. З життя українського гуртка в Петербурзі 1858-1861 рр. // ЛНВ. - 1913. - Т. 63. - С. 20-25.
11. Він же. З українського культурного і наукового життя в середині XIX ст. // Записки НТШ. - 1906. - Т. 74. - С. 69-92.
12. Он же. Из жизни Киевского украинского кружка // Укр. жизнь. - 1915. - № 11-12. - С. 33-39.
13. Він же. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки УНТ в Києві. - 1908. - Кн. I-II. - С. 72-81.
14. Он же. М. А. Максимович. (1804-1873). Из истории украинской историографии XIX ст. // Известия отделения русского языка и словесности АН. - 1906. - Т. XI. - Кн. 1. - С. 374-416.
15. Он же. Н. Маркевич: Из прошлого украинской литературы и историографии. - СПб., 1911. - 82 с.
16. Він же. Історичні студії П. О. Куліша // ЛНВ. - 1919. - Т. 75. - С. 77-93.
17. Он же. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. - СПб., 1908. - 65 с.; Ранние этнографические работы Н. И. Костомарова. - СПб., 1911. - 44 с.; Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Записки НТШ. - 1907. - Т. 79-80. - С. 161-164; До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. - 1928. - Кн. № 3. - С. 50-57; Історичні статті Костомарова в "Основи" // Україна. - 1928. - № 4. - С. 73-90.
18. Він же. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. // Україна. - 1926. - № 6. - С. 43-55.
19. Він же. З етнографічних студій Ів. Франка. - К., 1918. - 8 с.
20. Він же. До статті М. Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. - 1928. - Кн. 3. - С. 56.
21. Он же. К судьбе "Истории Руссов": Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. - Кн. XIX, в. II. - К., 1906. - С. 51-70; К характеристике взглядов "Истории Руссов" // Известия Отделения русского языка и словесности АН. - 1908. - Т. XIII, кн. I. - С. 396-427.
22. Он же. Научное Товарищество имени Т. Шевченка и его издания 1905-1909 гг. - СПб., 1912. - 67 с.
23. Там же. - С. 4.
24. Він же. Київське Наукове Товариство. 1907-1917 // ЛНВ. - 1918. - Т. 71. - С. 264-269.

25. Він же. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914-1923 // Україна. - 1924. - Кн. 4. - С. 180-188.
26. Він же. Київське Наукове Товариство // Шлях. - 1918. - Ч. 8. - С. 66.
27. Там само. - С. 68.
28. Він же. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. - 1918. - Т. 70. - С. 129.
29. Там само. - С. 129.
30. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. - К., 2001. - С. 18.
31. ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 1111, арк. 125.
32. Він же. Український народний університет // ЛНВ. - 1917. - Т. 68. - С. 322.
33. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1066, арк. 77, 140, 146.
34. Там само, спр. 1049, арк. 110.
35. Дорошенко В. Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914-1924). - Л., 1925. - С. 2.
36. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1049, арк. 121, спр. 1067, арк. 1.
37. Там само, спр. 1066, арк. 7.
38. Вол Я. Петербургская академия наук и украинская литература // Укр. жизнь. - 1913. - Кн. 5. - С. 60.
39. Грушевський О. Київське Наукове товариство. 1907-1917 // ЛНВ. - 1918. - Т. 71. - С. 266.
40. Він же. Український Народний Університет // Шлях. - 1918. - Кн. 2. - С. 56.
41. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1080, арк. 1.
42. Там само, спр. 1066, арк. 110.
43. Грушевський О. Український Народний Університет // Шлях. - 1918. - Кн. 2. - С. 56-58.
44. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. - К., 2001. - С. 22.
45. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26652, арк. 1.
46. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1073, арк. 57.
47. ІР НБУВ, ф. 260, спр. 758, арк. 5.
48. Щербань Т. О. Історичні дослідження в Українському Науковому Товаристві. (1907-1921 рр.) // УІЖ. - 1995. - № 1. - С. 30.
49. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31615-31635.
50. Кіржаєв С. М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ. (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія) // Укр. археогр. щорічник. - Вип. 3/4. - Т. 6/7. - К., 1991. - С. 79.
51. ІР НБУВ, ф. X, спр. 31624, арк. 17.
52. Там само, спр. 31633, арк. 27.
53. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К., 2003. - С. 192.
54. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1244, арк. 1.
55. Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Київ до 1 січня 1920 р. - К., 1920. - СХVI-XVII.
56. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. - К., 2001. - С. 27.
57. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. - 1995. - № 6. - С. 136-138.
58. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1824-1930). - К., 1999. - С. 140.
59. Там само. - С. 142-145.
60. Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця ХІХ - 20-х рр. ХХ ст. // Укр. історик. - 1996. - № 1-4. - С. 179-180.